

УДК 316.624.2

© Н. В. Гребінь, 2015 р.

Н. В. Гребінь (м. Львів)

ЧИННИКИ СХИЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО МАНІПУЛЯЦІЇ У МІЖОСОБОВІЙ ВЗАЄМОДІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто соціокультурні, технологічні, економічні, суспільно-політичні та сімейні передумови формування в людини високої схильності до маніпуляції. Проаналізовані індивідуально-особистісні чинники макіавеллізму: висока потреба контролювати соціальне довкілля, висока мотивація досягнення, перевага матеріальних цінностей над духовними, низька емпатійність, емоційна відчуженість тощо. Розроблена теоретична модель чинників схильності до маніпуляції у міжособовій взаємодії.

Ключові слова: психологічний вплив, схильність до маніпуляції, макіавеллізм, макіавелліст.

Рассмотрено социокультурные, технологические, экономические, общественно-политические и семейные предпосылки формирования у человека высокой склонности к манипуляции. Проанализированы индивидуально-личностные факторы макиавеллизма: высокая потребность контролировать социальную среду, высокая мотивация достижения, приоритетность материальных ценностей над духовными, низкая эмпатийность, эмоциональная отчужденность и др. Разработана теоретическая модель факторов склонности к манипуляции в межличностном взаимодействии.

Ключевые слова: психологическое влияние, склонность к манипулированию, макиавеллизм, макиавеллист.

Theoretical analysis of factors of predisposition to manipulations in relations is the main goal of given work. Machiavellism is described as a personal trait that might have positive and negative potential of development under different life circumstances. Different theoretical perspectives are postulated machiavellism as trait of leader personality; as a feature of success in entrepreneurial activity; through the evolutionary approach; theory of management resources; theory of moral development and clinical approach, as a mechanism of psychical defense.

Sociocultural, technological, economic, political and family factors of high predisposition to manipulations are analyzed.

Took into account such personal traits of machiavellism as highly developed need to control social environment, high motivation of achievement, more prominent material values over spiritual, low empathy, emotional distance and etc.

Theoretical model of factors of predisposition to manipulations in relations is presented. Person apted to manipulations is growing up under influence of outer environment (sociocultural, technological, economic, political, family) and inner individual factors (typological traits, values, motivation, personal features). Also the importance of processes of primary and secondary socialization by the institutes of family, school, media and others is underlined in the model.

The initial model is expected to be detailed and upgraded in the process of further experimental study.

Key words: manipulation, psychological influence, Machiavellianism, Machiavellian

Визначення проблеми. Маніпулювання, яке полягає у застосуванні прихованого психологічного впливу на людину, – поширене соціальне явище. Застосовувати прихований психологічний вплив властиво всім, без винятку, особам. Кожна людина володіє маніпулятивним потенціалом [15, с. 11; 18, с. 43], але не кожна реалізує його у взаємодії з іншими для досягнення

своїх цілей. Застосування особою маніпуляції в якості домінуючої стратегії поведінки свідчить про виражену в неї схильність до психологічного маніпулювання, або до вираженого макіавеллізму, як особистісної характеристики.

Макіавеллізм розглядався з точки зору різних концептуальних підходів, та спільним для більшості вчених стала орієнтація на пошук позитивних чи негативних особливостей цього феномену. Концепція макіавеллізму як компонента психічної організації лідера – Р. Делуга (Deluga R., 2001); С. Маккен (McCann S., 1992), компонента успішності підприємницької діяльності – Н. Ф. Скіннер (Skinner N. F., 1983), еволюційний підхід – Ф. де Ваал (Waal F., 1982); Л. Барет, П. Гензі (Barrett L., Henzi P., 2005); Р. Бьорн, А. Віттен (Byrne R., Whitten A., 1988), теорія управління ресурсами – П.Хоулі (Hawley P., 2006) визнають макіавеллізм успішною поведінковою стратегією, скерованою на досягнення індивідуальних благ. Серед досліджень, які наділяли феномен макіавеллізму негативними характеристиками, зокрема, відкиданням макіавеллістами норм суспільної моралі та етики, слід відмітити наукові праці Р. Крісті, Ф. Гейз (Christie R., Geis F., 1970), Т. Мун (Moon T., 1981), Д. Шеперса (Schepers D., 2003). У клінічному підході макіавеллізм ототожнювався із субклінічною психопатією. Дж. МакХокі, В.Ворзел, К. Шатро (McHoskey G., Worzel V., Szyarto K., 1998) вважали, що макіавеллізм слід розглядати поряд із нарцисизмом та психопатією як цілісний синдром, так званої “Темної тріади” (нарцисизм, психопатія, макіавеллізм), що сприяє розвитку психічних розладів та асоціальної поведінки. Погляд на макіавеллізм як на механізм психологічного захисту (Ларіна А.Д., 2010; Соколова О.Т., Іванищук Г.О., 2013) підкреслює як його доцільність для адаптації у нестабільних та кризових соціальних умовах, так і деструктивність, коли це захисне утворення виражене надмірно.

Отже, макіавелліст* загалом зневажливо ставиться до суспільних моральних вимог та схильний застосовувати психологічні маніпуляції задля досягнення своєї мети. Це однозначно являє собою потенційну небезпеку для осіб, стосовно яких застосовується маніпуляція, унеможливорює побудову суб'єкт – суб'єктної взаємодії та обмежує духовне зростання та особистісну зрілість макіавелліста. З огляду на це, дослідження соціально-психологічних чинників схильності людини до маніпуляції є **актуальним**, оскільки сприятиме розробці шляхів ефективної психологічної роботи, спрямованої на попередження формування та зміцнення, а також подолання цієї особистісної властивості.

Мета нашої роботи полягає у теоретичному огляді чинників схильності людини до маніпуляції у міжособовій взаємодії. Основні **завдання**:

- охарактеризувати зовнішні передумови схильності людини до маніпуляції, зокрема, соціокультурні, технологічні, суспільно-політичні, економічні фактори;
- проаналізувати індивідуально-особистісні чинники схильності до маніпуляції;
- розробити теоретичну модель соціально-психологічних чинників схильності особи до маніпуляції у міжособовій взаємодії.

Вагомий доробок до вивчення схильності людини маніпулювати у міжособовій взаємодії зробили науковці, серед яких С.А. Богомаз, Р. Бьорн, А. Віттен, В.Ворзел, Ф. Гейз, Є.Л. Доценко, О.О. Жданова, В.В. Знаков, О.В. Каракулова, Д.Б. Катунін, Р. Крісті, О.В. Макаренко, Дж. МакХоки, Л.І. Марголіна, Р. Міллер, Т. Мун, Д. Нір, А.Н. Подд'яков, А.О. Русліна, О.Л. Рюмшина, Д. Уіслон, П. Хоулі, К. Шатро, В.П. Шейнов, Е.А. Щеглова та інші вчені

Виклад основного матеріалу дослідження. Схильність до маніпуляції розглядається як динамічне загальнолюдське утворення, що полягає у готовності суб'єкта використовувати інших людей для досягнення власних цілей [3, с. 16-17; 6, с. 85; 16, с. 9]. Схильність до маніпуляції властива кожній людині, оскільки вона пов'язана з примітивними механізмами психологічного захисту та на несвідомому рівні забезпечує задоволення вітальних потреб на ранніх стадіях онтогенетичного розвитку. Формуванню високої схильності до маніпуляції сприяють фактори

* Під “макіавеллістом” у тексті розуміється особа з високим рівнем макіавеллізму

зовнішнього та внутрішнього середовища, серед яких можна виокремити соціокультурні, технологічні, економічні, суспільно-політичні, сімейні та індивідуально-особистісні.

На стосунки між людьми суттєво впливають *соціокультурні* ціннісні настановлення, які пов'язані з етнічними нормами та національними традиціями, соціальними стандартами поведінки, а також із ментальністю, яка являє собою інтегральну характеристику взаємозв'язку людини та культури [17, с. 17]. Народна та літературна творчість різних культур та епох надає описи численних прикладів маніпуляції, що заохочується як менш деструктивний (але не менш дієвий) спосіб досягнення бажаної цілі порівняно із прямою агресією. Також, нерідко підкреслюється висока цінність результату маніпуляції як для того, хто її застосував, так і для суспільства загалом. Зокрема, маніпулятивні прийоми зазвичай покликані перемогти зло та забезпечити справедливість та мир. Є.Л. Доценко навів влучний приклад доцільної та безумовно виправданої маніпуляції, що описаний у арабських казках, об'єднаних циклом "Тисяча і одна ніч": прекрасна Шехерезада протягом трьох років рятувала не лише себе, але й інших молодих дівчат свого міста, майстерно застосовуючи маніпуляцію – вона розповідала незвичайні історії жорсткому правителю Шахріяру, а потім інтригувала його розповіддю на наступну ніч, викликаючи його неймовірну зацікавленість [1, с. 10].

Різні культури в різній мірі сприяють маніпулятивній поведінці. Зокрема, Я-незалежні культури (наприклад, західноєвропейська та північноамериканська), які орієнтовані на успіх та владу, в більшій мірі сприяють розвитку схильності до маніпуляції, ніж Я-залежні культури (східноєвропейські, південноєвропейські, азіатські, латиноамериканські), орієнтовані на встановлення емоційних контактів з довкіллям [11, с. 17-19].

На думку Є.Л. Доценка, становленню особистості маніпулятора сприяють два важливих надбання нашого суспільства – боротьба як цінність та хитрощі, як зразок одного з можливих засобів боротьби [1, с. 66]. Такі пріоритети сучасного суспільства, на жаль, все міцніше та міцніше вкорінюються майже у всі сфери людської життєдіяльності та стають особистісними цінностями, що надалі закріплює в людини тенденцію до маніпуляції у міжособовій взаємодії.

Технологічні чинники сприяють поширенню маніпуляції завдяки закріпленню її як законного засобу діяльності різних соціальних інституцій [1, с. 96]. Зокрема, маніпулятивні технології повсюдно застосовуються у політичній, торгівельній, рекламній та інших сферах. На думку Е. Фрома, "в кібернетичну еру особистість все більше та більше підвладна маніпуляції... роботою, споживанням, дозвіллям людини маніпулюють за допомогою реклами та ідеології..." [цит. за 7, с. 31]. Це закономірно породжує внутрішньоособистісну дилему "а чому б і мені не спробувати маніпулювати іншими?", яка індивідуально вирішується кожною людиною з огляду на особливості її психічної організації та суб'єктивної оцінки ситуативних факторів.

Е. Фром наголосив, що не менш важливим чинником формування маніпулятивних характерологічних тенденцій, є *ринкові відносини*, які панують не лише в економічній сфері, але й в особистих стосунках між людьми. За таких умов, "конкретні зв'язки одного індивіда з іншим втратили людський зміст, та набули маніпулятивного характеру, де людина використовується як засіб" [цит. за 13, с. 106-107].

Окрім вище зазначених, варто звернути увагу на *суспільно-політичні передумови* особистісної схильності до маніпуляції. На думку Л. І. Рюминої, тоталітарні режими знецінюють людську особистість, перетворюючи її на механізм, яким можна легко маніпулювати. Демократичні устрої, навпаки, передбачають визнання права на свободу громадян, що загалом зменшує кількість маніпуляцій [12, с. 20]. Але, за режиму псевдодемократії кількість маніпуляцій ніяк не зменшується, змінюються лише маніпулятивні прийоми та техніки [17, с. 38].

Варто зазначити, що вплив соціокультурних, економічних, суспільно-політичних, технологічних передумов на формування та зміцнення схильності до маніпуляції опосередковується інститутами первинної та вторинної соціалізації людини. Роль інститутів первинної соціалізації, зокрема сімейного виховання у формуванні та розвитку схильності до

маніпуляції підкреслили С. Гутерман (Guterman, 1970), А.Б. Добрович (1987), Х. Кельман (Kelman, 1958), Р. Краут та Дж. Прайс (Kraut, Price, 1976), В.П. Шейнов (2012), Е. Шостром (1998) та інші науковці. Зокрема, С. Н. Рей та М. Д. Гапта (S. N. Rai, M. D. Gupta) встановили, що рівень схильності до маніпуляції дітей залежить від рівня схильності до маніпуляції їхніх батьків [10, с. 360]. Батьки таких дітей характеризуються емоційною холодністю, прагненням приховати свої почуття та емоції, зниженим почуттям провини за власні помилки, вмінням впевнено та переконливо брехати [25, с. 204-206]. Діти батьків-макіавеллістів володіють кращими навичками маніпулювання іншими, також їм властиво мати макіавеллістичні погляди [22, с. 788-789, 25, с. 206]. Отже, поведінка батьків-макіавеллістів, формує макіавеллістичні настановлення їхніх дітей.

Поряд із тим, вчені виявили, що виражений макіавеллізм у дітей пов'язаний з невдалими спробами їхньої ідентифікації з батьками (Christie, Geis, 1970; Kelman, 1958), внаслідок чого в них могли виникнути труднощі інтерналізації моральних установок (Kelman, 1958) [18, с. 50]. Труднощі ідентифікації дитини з батьками призводять до збільшення впливовості джерел соціалізації поза межами сім'ї. Експериментальні результати свідчать про те, що особи з високим рівнем макіавеллізму, у більшій мірі підпадають під вплив однолітків, телебачення, кіно- та відеопродукції [18, с. 51]

Отже, перші маніпулятивні сценарії – завжди сценарії батьківсько-дитячих взаємостосунків. Дитина дорослішає та вчиться маніпулятивним сценаріям поведінки – адже їхня ефективність у досягненні цілі була доведена батьками. Та не лише сім'я, але й інші важливі інститути соціалізації (освітні заклади, оточення однолітків, засоби масової інформації, мережеве середовище тощо) формують в дітей схильність до макіавеллізму. Тож, зростаючи, дитина оволодіває маніпулятивними прийомами та всіляко опробовує їх у стосунках з однолітками, батьками, вчителями та іншими людьми.

Описані вище зовнішні чинники у своїй сукупності здійснюють формуючий вплив на особистість, зокрема на її психічний склад та індивідуальний досвід. Але вивчення зовнішніх передумов схильності особи до маніпуляції має бути доповнене ґрунтовним аналізом внутрішньоособистісних чинників її формування.

Основною внутрішньоособистісною передумовою застосування маніпуляції, за Є. Л. Доценко, є відсутність цілісності структури психічного світу людини, внаслідок суперечливості вимог, які висувають до нього різні структурно-рівневі елементи, зокрема, культурне "Я", множина соціальних "Я", міжособистісні "Я", внутрішньоособистісні "Я" [1, с. 85-87]. Ця суперечливість породжує переживання внутрішньої нестійкості та тривоги, що може провокувати застосування маніпуляцій як механізму психологічного захисту. М.С. Єгорова трактує поведінку осіб з високою схильністю до макіавеллізму, як "компенсаторну, яка покликана не скільки досягнути власної позиції, скільки зберегти status quo" [цит. за 2, с. 78].

Ф. Перлз, Е. Шостром, С. Л. Братченко, В. В. Знаков М.І. Бабюк вважають, що прагнення маніпулювати викликане потребою контролювати соціальне довкілля, яка виникає через невпевненість у собі, невіру у позитивні людські якості (альтруїстичність, незалежність, сильну волю тощо). Негативне оцінювання інших людей, недовірливе та недобррозичливе ставлення до соціального довкілля загалом, як чинники формування високої схильності до маніпуляції, висвітлюються у дослідженнях В.В. Знакова (2000-2004), О.В. Каракулової (2001, 2008), Р. Крісті, Ф. Гейз (R. Christie, F. Geis, 1970), Е. Остін (E. J. Austin et al, 2007), С.Д. Бетсон (C.D. Batson, 1998), К. Лі, М. Ештон (K. Lee, M. Ashton, 2005).

Е. Фром розглянув як основний чинник маніпулятивної поведінки "всемогутнє нарцисичне бажання експлуатувати інших" [14, с. 109-178]. С.А. Богомаз та О.В. Макаренко також акцентують на тому, що потреба у владі, стійке бажання впливати на людей і тиснути за допомогою особистого контролю їхніх вчинків являють собою потужне джерело формування схильності до маніпуляції [9, с. 102]. Результати досліджень Р. Крісті, Ф. Гейз, В.В. Знакова, Є. Л. Марголіної, Л. І. Рюмшиної, А. О. Русліної говорять про те, що особи, які володіють високим рівнем макіавеллізму, у соціальних

контактах прагнуть до домінування та демонстрації власної значущості. Але поряд із цим, їм притаманна тривожність та страх перед новими життєвими обставинами та людьми [6, с. 184-185]. Вчені виявили, що макіавеллісти зазвичай з острахом дивляться у теперішнє, вони не живуть за принципом “тут і тепер”, який дозволяє радіти життю, а весь час зводять плани, що не мають реального підґрунтя у сьогоднішні [11, с. 204-208]. Схильні до маніпулювання особи в меншій мірі задоволені своїм минулим та теперішнім, не бачать в них особливості сенсовності. Вони схильні орієнтуватися на дрібні цілі – досягнення вигоди для себе, при цьому їм не властиво розглядати події під кутом віддаленої часової перспективи. [5, с. 19]. Науковці виявили пріоритетність у таких осіб матеріальних, гедоністичних та соціально статусних цінностей над духовними, моральними та гуманістичними [21, с. 569-571; 23, с. 525-526; 24, с. 356-360]. Очевидно, що у досягненні матеріальних, статусних та гедоністичних благ, макіавеллісти вбачають матеріалізацію своїх успішних дій.

У більшості досліджень, які присвячені вивченню відмінностей у рівні та проявах макіавеллізму у жінок та чоловіків, було виявлено, що кількісний показник чоловіків за цим параметром є вищим порівняно із жіночим (В.В. Знаков, 2002, Е.Е. Массобу, С.Н. Jacklin, 1978; G. Nigro, I. Galli, 1985). Зокрема, це стосується юності та періодів ранньої та середньої дорослості [4, с. 49; 19, с. 226-227]. У пізніх вікових періодах вираженість макіавеллізму у чоловіків та жінок не відрізняється [8, с. 22]. Рівень макіавеллізму у жінок та чоловіків також пов'язаний із гендерною самоідентифікацією особистості: схильні до маніпуляції особи характеризуються *маскуліними* рисами, тоді як особам з невисоким рівнем макіавеллізму властиві фемініні риси [8, с. 2019; 19, с. 226].

Варто зазначити, що макіавеллізм у жінок та чоловіків має свої особливості як на рівні настановлень, так і на поведінковому рівні. Зокрема, це виявляється у схильності до саморозкриття у спілкуванні. Жінки, з вираженою схильністю до маніпуляції, схильні до саморозкриття у спілкуванні, яке полягає у повідомленні іншій людині інтимної інформації про себе, свої почуття та переживання [18, с. 78-79]. Власне, саморозкриття можна розглядати як успішну маніпулятивну тактику досягнення своїх цілей жінками з високим рівнем макіавеллізму. Натомість, готовність до саморозкриття у представників чоловічої статі може розглядатися крізь призму соціальних стереотипів як вияв слабкості та підлеглої позиції. Це пояснює відсутність зв'язку рівня макіавеллізму з готовністю до саморозкриття у чоловіків.

Численними науковими дослідженнями було встановлено, що віковий чинник грає значну роль у вияві макіавеллізму як у жінок, так і у чоловіків. Схильність до маніпуляції – динамічна характеристика, яка змінюється з віком, зокрема, починаючи від підліткового віку до пізнього юнацтва рівень макіавеллізму зростає, а потім починає знижуватися [26, с. 210]. Найбільш вираженим макіавеллізмом володіють особи юнацького віку та віку ранньої дорослості (16-23 рр.) [3, с. 22; 26, с. 205]. Високий показник макіавеллізму молоді Р. Крісті (R. Christie, 1970) пояснює їхнім більш цинічним та споживацьким ставленням до життя порівняно із старшими особами, яким властиво інтерналізувати загальнолюдські цінності. Д. Маклвейн (D.McIlwain, 2003) зробила припущення, що особистісними чинниками юнацького макіавеллізму є недостатньо розвинута емпатія та екстернальна відповідальність, тобто схильність приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім факторам [18, с. 69]. Високі значення макіавеллізму осіб вікової категорії 18-25 рр. Д. Б. Катунін пояснив тим, що молоді люди ще, можливо, не пережили кризи особистої та соціальної ідентичності, яка посилюється суспільним імперативом “треба” [8, с. 18-20]. Хоча, ймовірно, що саме переживання цієї нормативної кризи молодими особами є одним з факторів підвищення їхньої особистісної схильності до маніпуляції у міжособових взаєминах.

Спрямованість та зміст маніпулятивного впливу, як і будь-якої іншої діяльності, залежать від особистісного змісту та настановлень суб'єкта діяльності, а також від його ставлення до соціального оточення. Аналізуючи погляди вчених на становлення макіавеллізму, як особистісної

риси, було розроблено теоретичну модель чинників схильності особи до маніпуляції у міжособових взаєминах, яка представлена на Рис. 1:

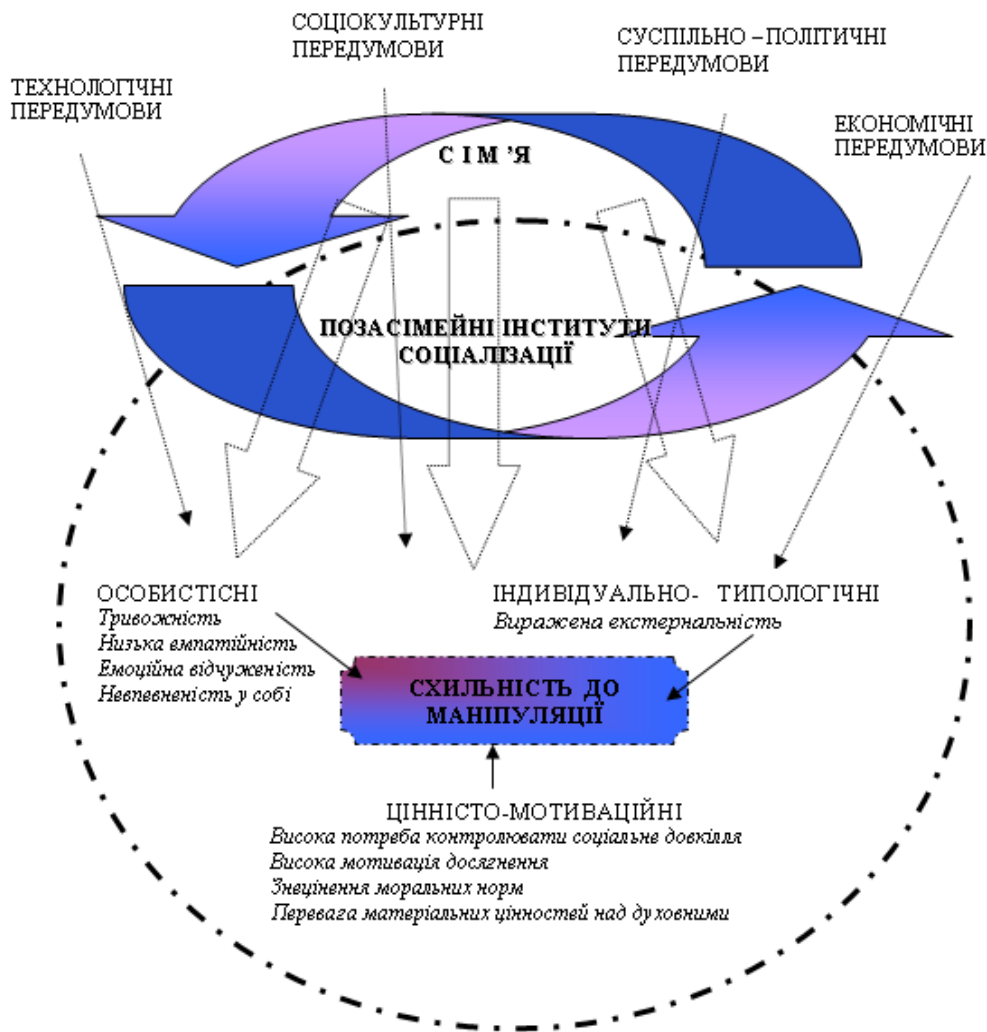

Рис. 1. Теоретична модель чинників схильності особи до маніпуляції

Отже, можна виокремити три групи психологічних чинників, які сприяють формуванню в людини вираженої схильності до маніпуляції у міжособовій взаємодії. До першої групи (особистісні особливості) можна віднести такі характеристики людини, як тривожність, невпевненість у собі, низьку емпатійність та емоційну відчуженість. У своїй сукупності ці характеристики можуть становити причину низької соціально-психологічної адаптації особи, що у свою чергу спонукатиме її до застосування прихованого психологічного впливу на інших задля досягнення своєї цілі. Як було зазначено вище, маніпулятивна поведінка може виступати у ролі механізму психічного захисту. Але часте застосування маніпуляції веде до фіксації даної форми поведінки (Залевський, 2003), а в подальшому – до формування стійкої особистісної риси – макіавеллізму.

До другої групи психологічних чинників схильності особи до маніпуляції можна віднести ціннісно-мотиваційні характеристики. Зокрема, висока потреба контролювати соціальне довкілля, яка породжена невпевненістю людини у собі у поєднанні із негативним оціночним ставленням до інших, може спонукати до маніпулятивної поведінки. Маніпуляція дозволяє контролювати інших людей шляхом впливу на їхню мотиваційну, емоційну, когнітивну та поведінкову сферу, який здійснюється приховано та часто не усвідомлюється тими, на кого спрямований.

Висока ефективність прихованого впливу для досягнення мети та поступове вдосконалення своєї майстерності впливати на інших спонукає людину до переходу від застосування поодиноких

маніпулятивних тактик до розробки маніпулятивних стратегій. Тоді як вибір особою маніпуляції в якості домінуючої стратегії поведінки свідчатиме про виражений макіавеллізм, як стійку особистісну рису.

Виражена мотивація досягнення результатів поряд зі знеціненням норм суспільної моралі сприятиме виникненню в людини макіавеллістичних настановлень, зокрема: “мета виправдовує засоби”, а також виробленню в неї макіавеллістичного ставлення до інших людей, як до засобів досягнення власних цілей.

Також було виокремлено високу екстернальність, як індивідуально-типологічну властивість особистості, яка, на нашу думку, впливає на становлення схильності особи до маніпуляції. Завдяки застосуванню маніпулятивного впливу реалізується прагнення особи досягнути своєї мети, але при цьому перекласти відповідальність за наслідки прийнятих рішень та вчинених дій на інших.

Формуванню та зміцненню особистісної схильності до маніпуляції сприяють соціокультурні, технологічні, економічні, суспільно-політичні передумови, але їхній вплив опосередковується системою інститутів первинної та вторинної соціалізації (сім'єю, освітньо-виховними закладами, засобами масової інформації, мережевим середовищем тощо). Та слід зазначити, що вони преломлюються крізь призму взаємин в середині сім'ї (референтної групи, учбового колективу тощо), а також крізь систему освітньо-виховних впливів на людину, залишаючись важливим підґрунтям для формування макіавеллізму як особистісної властивості.

Подана теоретична модель, у якій інтегровані погляди на маніпуляцію та макіавеллізм С.А. Богомаза, О.В. Макаренка, Є.Л. Доценка, М. Еймес, В.В. Знакова, О.В. Каракулової, А. Кід, Р. Крісті, Ф. Гейз, П. Мадрака, Ф. Перлза, О.О. Прокоф'євої, А.О. Русліної, Л.І. Рюмшиної, О.В. Сидоренко, В.О. Татенка, Е. Фрома, В.П. Шейнова, Е. Шострома та інших вітчизняних та зарубіжних вчених, потребує подальшої розробки, а саме – експериментального підтвердження та уточнення. Це є перспективою для нашої подальшої наукової роботи.

Література

1. *Доценко Е.Л.* Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – М.: Черо, 1997. –344с.
2. *Егорова М.С.* Макиавеллизм в структуре личностных свойств / М. С. Егорова // Вестник Пермского государственного педагогического университета. 2009. – №1. – С. 65-80
3. *Знаков В.В.* Макиавеллизм: психологическое свойство личности и методика его исследования / В. В. Знаков // Психологический журнал. – 2000. – № 5. – С.16-22
4. *Знаков В.В.* Половые, гендерные и личностные различия в понимании моральной дилеммы / В. В. Знаков // Психологический журнал. – 2004. – Т.25, №1. – С.41-51
5. *Каракулова О.В.* Личностная обусловленность к манипулированию окружающими людьми в юношеском возрасте/ О. В. Каракулова: автореф. дис.... канд. психол. наук. – Томск, 2008. – 21 с.
6. *Каракулова О.В.* Склонность к манипулированию окружающими людьми в юношеском возрасте в контексте проблемы формирования ригидного типа личности / О. В. Каракулова// Вестник Томского гос. Унив. Вып. №320. – 2009. – С.183 -186
7. *Кара-Мурза С.Г.* Манипуляция сознанием. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.litmir.me/br/?b=82214&p=31>
8. *Катунин Д.Б.* Половозрастные и гендерные особенности тенденции к манипулятивному поведению / Д. Б. Катунин: автореф. дис.... канд. психол. наук. – СПб., 2006. – 24 с.
9. *Макаренко О.В.* Личностные особенности студентов-психологов, склонных к манипулированию другими / О. В. Макаренко, С. А. Богомаз // Вестник ТГУ. – серия «Психология». – 2005. – № 286. – С. 106–109
10. *Мещерякова С.С.* Исследования уровня макиавеллизма у студентов гуманитарных и технических специальностей – Психология сознания: современное состояние и перспективы. Материалы 1й Всероссийской конференции. – Самара, 2007. – С. 359-361

11. Рюмшина Л.И. Изучение индивидуальноличностных характеристик учителей с манипулятивной направленностью в общении / Л. И. Рюмшина, Е. Л. Марголина // Психол. вестн. РГУ. – Вып. 3. – Ростов н/Д.: Издво Ростов. унта, 1998. – С.199-208
12. Рюмшина Л. И. Психология манипулирования людьми (ценностно-смысловой аспект). - Ростов н/Д., 2003. – 144с.
13. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1990. – 269с.
14. Фромм Э. Искусство любить // Фромм Э. Душа человека – М.: Республика, 1992. – С.109-178.
15. Шостром Э. Анти – Карнеги, или Человек – манипулятор. / Перев. с англ. А.Малышевой. – М.: Дубль-В, Дельта-92, 1994. – 128 с.
16. Щеглова Э.А. Склонность к манипулированию и формы ее проявления в профессионально-педагогической деятельности / Э. А. Щеглова: автореф. дис.... канд. психол. наук. – Томск, 2009. – 23 с.
17. Шейнов В.П. Психология манипулирования. – Минск: Харвест, 2009. – 704 с.
18. Шейнов В.П. Макиавеллизм личности: кто умело манипулирует людьми. – Минск : Харвест, 2012. – 416 с.
19. Ames M. Kidd A.H. Machiavellianism and womans grave point averages // Psychological Reports, 1979, v.4, №1, p.223-228.
20. Christie R., Geis F. Studies in machiavellianism. N. Y.: Academic Press, 1970, 415p.
21. Kline P. Cooper C. Factor-analitic study of measures of Machiavellianism // Personality and Individual Differences, 1983, Vol. 4, pp.569-571.
22. Kraut R. Price J. D. Machiavellianism in parents and their children // Journal of Personality and Social Psychology, 1976, 33, pp. 782-786.
23. Okanes M.M., Murray L.W. Achievement and Machiavellianism among men and women managers // Psychological Reports , 1980? Vol. 46, pp. 783-788.
24. Repacholi B. Slaughter V. Pritchard M. Gibbs V. Theory of mind, Machiavellianism and social functioning in childhood.// Repacholi B, Slaughter V. Individual differences in Theory of mind: Implications for typical and atypical development 2003, Hove: Psychology Press, pp. 67-98.
25. Touhey J. C. Child-reading antecedents and the emerdence of Machiavellianism // Sociometry, 1973, 36, pp. 194-206.
26. Wilson, D. S., Near, D.C., Miller R.R. Individual differences in Machiavellianism as a mix of corporative and exploitative strategies // Evolution and Human Behavior, 1998, Vol. 19 (3), pp.203-212.

Відомості про автора:

Гребінь Наталя Валеріївна – асистент кафедри психології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Статтю подано до друку 18.02.2015.

УДК 159.923.2

© О. М. Grinova, 2015

О. М. Grinova (с. Kyiv)

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PROFESSIONAL SELF-DESIGN AT OLDER YOUTH AGE

У статті представлені результати дослідження проблеми професійного самопроектуювання в старшому юнацькому віці в роботах українських та зарубіжних вчених. Розглянуто підходи сучасних вчених до проблеми професійного розвитку в юнацькому віці, роль і місце самопроектуювання в цьому процесі. Проаналізовано вплив психологічних і соціальних детермінант професійного самопроектуювання в пізньому юнацькому віці, а також взаємозв'язок